

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2018; 1(19): 77-82

© 2018 NJHSR

www.sanskritarticle.com

विष्यातरूपकेषु अद्भुतरसपरिशीलनम्

डा. यन्. वेङ्कट श्रीनिवासरावः

डा. यन्. वेङ्कट श्रीनिवासरावः

शिक्षाविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तरुपति:

1. प्रस्तावना -

इदमन्थं तमः कृत्वं जायेत भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥ (का. द.- १-४) इति।

इयमार्योक्तिः शब्दस्य कियत् प्राधान्यमस्तीति विस्पष्टीकरोति। अर्थात् ज्योतिस्वरूपोऽयं शब्दः समस्तविश्वस्य प्रकाशकः समेषां सकलविधपुरोगते: हेतुरूपमिति स्पष्टमवगम्यते।

शब्दो नाम सार्थ एव भवति। तयोः सम्पृक्तिः जगतः पितृभूतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः इवेति कालिदासः स्वीये रघुवंशमहाकाव्ये आद्यक्षोकेन समसूचयत् तद्यथा-

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ (र.व. - १-१)

समस्तवाद्यस्य आदिभूतोऽयं श्लोकः इति वक्तुं शक्यते। यतोहि शब्दार्थयोः उभयोः कदापि विच्छेदः न युज्यते।

2. रूपकाणां प्रारम्भः -

संस्कृतवाद्यये साहित्यविभागे रूपकाणां स्थानमद्वितीयम्। “काव्येषु नाटकं रम्यम्” इति आर्योक्ति एनमेवाभिप्रायं द्रढयति। बहोः कालात्पूर्वमेव भारतदेशे विविधानां रूपकाणां रचना कृतप्रारम्भासीत्। रूपकाणां वीजानि वेदेष्वेव वर्तन्ते इति अभिप्रयन्त्यभिज्ञाः। देवैः प्रार्थितः प्रजापतिः ऋग्देवात् पाठ्यं, सामवेदात् गीतं, यजुर्वेदात् अभिनयान्, अर्थर्वणवेदात् रसांश्च गृहीत्वा नाट्यवेदं निर्ममे इति भरतस्य नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितम्।

“जग्राह पठ्यमृग्वेदात् सामध्यो गीतमेव च।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि॥” (ना. शा. १.१७)

3. अद्भुतस्वरूपम् -

अदित्यव्ययमाकस्मिकार्थे वर्तते। तथा भाति इत्यर्थे भा धातोः प्रकाशार्थकात् दुतच् प्रत्यये अद्भुतशब्दो निष्पद्यते। आकस्मिके उल्कापातादौ रसभेदे च अद्भुतशब्दः प्रयुज्यते इति वाचस्पत्ये प्रपञ्चितम् (वाच, भा.- १- पृ. ११७)। अथ वैचित्र्य इत्यस्माद्वातोरद्भुतनिर्वहः। विचित्रा यस्य भवति चित्तवृत्ति स्ततोऽद्भुतः (भा.प्र.पू. ४८, ४९) इति वदता शारदातनयेन वैचित्र्यधातोरद्भुतशब्दो निष्पद्यते इत्युक्तम्। परं वैचित्र्यधातोरेवाप्रसिद्धतया तस्मादद्भुतशब्दनिष्पत्तिकथनं नातीव युक्तियुक्तं प्रतिभाति। यस्य चित्तवृत्तिर्विचित्रा भवति तस्याः चित्तवृत्तेरद्भुतो रसो जायत इति तु युक्तिसङ्गतमेव। अद्भुतरसास्वादने प्रेक्षकाणां मनः रजस्सत्त्वोज्ज्वलं भवति। तदा रस्यमानो विकारोऽद्भुतरसाख्यां लभते इत्यपि शारदातनयेन प्रतिपादितम् (भा.प्र.पू. ४४)।

Correspondence:

डा. यन्. वेङ्कट श्रीनिवासरावः

शिक्षाविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तरुपति:

भरतेन तु विस्मयस्थायि भावात्मकोऽद्भुतः इत्येतावन्मात्रमुक्तम् (ना. शा. पृ. ७५७)। भानुदत्तस्तु विस्मयस्य सम्प्रक्षमृद्धिं सर्वेन्द्रियताटस्थं वा अद्भुतस्वरूपं मेने (रस. त. पृ. १०)। सर्वेन्द्रियताटस्थकथनेन अद्भुते स्तम्भात्मकस्य सात्त्विकभावस्य मोहप्रलयादिव्यभिचारिणाञ्च विशेषोपयोगित्वं सूच्यते।

4. अद्भुतरसे विभावाः -

A. अत्र भरतः -

दिव्यजनदर्शनम् ईप्सितमनोरथावासि उपवनदेवकुलादिगमनं सभा विमानं माया इन्द्रजालं सम्भावना आदयः अतिशार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं कर्मरूपञ्च अद्भुतरसविभावा इति भरतेन कीर्तिं तम्

(ना. शा. - पृ. ७५७, ७५८)।

१. दिव्यजनदर्शनम् -

विद्याधरोप्सरोयक्षरक्षो गन्धर्वं किन्नराः।
पिशाचोगुह्यकसिद्धो भूतोमीदेवयोनयः॥

इति अमरसिंहेन प्रेक्ष्मम्। ते एव दिव्याः। विद्याधरादीनां दिव्यानां दर्शनं अद्भुतस्य विभावभूतम्। दर्शनशब्दोऽत्र कीर्तनादीनां मध्युपलक्षणम्।

२. ईप्सितमनोरथावासि:- शक्यप्राप्तिरर्थं ईप्सितः। मनोरथशब्दः प्राप्तिविषयनिश्चयरहितमभिलाषमात्रम् बोधयति। ईप्सितमनोरथयोः प्राप्तिरद्भुतरसविभावः।

३. उपवनदेवकुलादिगमनम् - अत्रादिशब्देन परमोज्ज्वलशिल्प-प्रकृतिसौन्दर्यादि समेताः पदार्थाः ग्राह्याः। उपवनानि बहुविचित्रलतापादपजलाशयक्रीडागृहादिसमृद्ध्या चित्तावर्जकानि भवन्ति। देवतायतनमपि आरामशिल्पविशेषादिसमलङ्कृतं सत् आश्र्वर्यजनकं भवति। अतस्तज्जातीयानां दर्शनादिकं नूनम् अद्भुतरसविभावभूतं भवति।

B. अत्र आनन्दवर्धनः-

आनन्दवर्धनः कविप्रतिभानन्त्यनिरूपणप्रसङ्गे अक्षुण्णं हि वस्तु अद्भुतरसमुद्दीपयति इति प्रतिपाद्य-

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥

(छ. आ. पृ. ५७८)

इत्युदाहृतवान्। समुद्रपानमात्रवर्णनं क्षुण्णमिति तदपेक्षया मत्स्यकच्छपदर्शनवर्णनमक्षुण्णत्वात् अद्भुतानुगुणमिति, तस्याशयः।

C. अत्र शारदातनयः -

सदाऽनुभूतमाना अपि ये भावाः हृदि वैचित्रं जनयन्ति ते चित्राः भावा इत्युच्यन्ते। चित्राः विभावा अद्भुताश्र्वर्यभावकाः भवन्ति। विचित्राकृतिवेषाः विचित्राचारविभ्रमाः मायालीलाविलासाश्च अद्भुतालम्बनाभावाः भवन्ति। एवं विरुद्धपदार्थनाम् अविरुद्धसमागमः असम्भाव्यार्थसम्भवः अदेशकाल-सम्पत्तिः इत्येते अपि अद्भुतविभावाः भावन्तीति शारदातनयस्य मतम् (भा. प्र. पृ. ४-६)।

D. अत्र भानुदत्तः -

भानुदत्तः अत्युक्तिभ्रमोक्तिविचित्रोक्तिविरोधाभासप्रभृतयः अद्भुता एव (रस. त. - पृ. १४१) इति वदन् उक्तिवैचित्ररूपाणामलङ्काराणामद्भुतरसोपयोगित्वं साधु प्रतिपादितवान्। उदाहरणान्यपि तेन प्रस्तुतानि (रस. त. - पृ. १४३-१४५)।

1. विक्रमोर्वशीये अद्भुतः:

महाकविना कालिदासेन मध्यमलोकपालस्य पुरुरवसो दिव्याङ्गनाया ऊर्वश्याश्च प्रणयवृत्तान्तं स्वरूपकस्य प्रधानं वस्तु कुर्वता विक्रमोर्वशीये दिव्यजस्य अद्भुतस्य पोषणाया अवकाशः कल्पितः।

A. रथवेगदिव्यान्वप्रभावदर्शनजनितः अद्भुतः -

पुरुरवाः रम्भादीनाम् आर्तालिपान् निशम्य तद्वचनेन केशिनामकेन दानवेन ऊर्वश्यपहरणं विज्ञाय तां रक्षितुं प्रतिज्ञातवान्। ततो दिव्यं रथमास्थितः पुरुरवाः सत्वरम् ऐशानीं दिशं प्रतस्थे। चतुरेण सूतेन निपुणं चोद्यमानो रथः तूर्णमाकाशे गच्छति। वैनतेयमपि अतिलङ्गितुं समर्थं रथवेगं निरूपयन् पुरुरवाः विस्मितोऽभवत्। रथे वेगेन गच्छति सति चूर्णीभवन्तो घनाः रेणुवत् रथस्याग्रे यान्ति। चक्रध्वनिः अरान्तरेषु अन्यामरावलीं जनयतीव। हयशिरसि स्थितं दीर्घं चामरं वेगवशात् चित्रन्यस्तमिवाचलं संवृत्तम्। वेगानिलात् ध्वजपटो यष्ट्यं प्राप्नते च समं स्थितो दृश्यते (विक्रमो. - पृ. ११) एवं सत्वरं गच्छन् पुरुरवाः वायव्यास्त्रेण केशिनं दानवं पराभूय ऊर्वश्या समं रम्भाद्यधिष्ठितं हेमकूटमार्जगाम। ततस्सन्तुष्टासु ऊर्वश्यादिषु गच्छन्तीषु पुरुरवसा प्रयुक्तं वायव्यमन्वं कृतापराधान् दैत्यान् लवण्याम्बुराशौ प्रक्षिप्य महोरगः श्वभ्रमिव पुरुरवसः शरधिं प्रविवेश (विक्रमो. - पृ. ३२)। अत्र रथस्य दिव्यो वेगः पुरुरवसा कृतो दिव्यस्य वायव्यास्त्रस्य प्रयोगः शत्रुपराभवानन्तरं तस्यास्त्रस्य स्वयमेव शरधिप्रवेशश्च आश्र्वय जनयन् दिव्यजस्याद्भुतस्य उदाहरणं भवति। अयम्ब्राद्भुतो वीराङ्गनभूतः।

एवं सुरगुरुणा उपदिष्ट्या अपराजिताख्यया शिखाबन्धनविद्यया अदृश्यतामुपगतयोः ऊर्वशीचित्रलेखयोः प्रवेशे (विक्रमो. - पृ. ५७) चित्रलोखया कृते गौरीचरणरागसम्भवस्य सङ्गमनीयमणेः प्रस्तावे (विक्रमो. - पृ. १४१) केनचिन्मुनिना पुरुरवसे समर्पितस्य सङ्गमनीयमणेः प्रस्तावे (विक्रमो. - पृ. १४७) ऊर्वश्या समुपवर्णिते कार्तिकियवनप्रभावे (विक्रमो. - पृ. १९३) च दिव्यजो अद्भुतः शृङ्गारङ्गतया संलक्ष्यते।

B. सङ्गमनीयमणिप्रभावजः अद्भुतः -

मुनिना दत्तं सङ्गमनीयमणिं धृत्वा पुरुरवाः मेघजलार्द्र-पल्लवतया अश्रुभिः धौताधरा कान्तामिव दृश्यमानां, अकाल-विरहात् पुण्पराहित्येन आभरणशून्यामिव स्थितां भ्रमर-झङ्कारविरहिततया चिन्तामौनम् आस्थितामिव स्थितां लतां वीक्ष्य ऊर्वशीमनुस्मरन् तामालिलिङ्गा। तत्क्षणमेव सङ्गमनीयमणि-

प्रभावात् लता ऊर्वशीरूपं धृत्वा राजानमतोषयत् (विक्रमो. पृ. १८८-१९०)। अत्र दिव्यमणे:

प्रभावाल्लतायाः ऊर्वशीरूपेण परिणामो नूनं शृङ्गाराङ्गम् अद्भुतमभिव्यञ्जयति।

C. शापनिवृत्तिनारदाविर्भावादिजनितः अद्भुतः -

कदाचिद्राज्ञः प्रीतिकरः सङ्गमनीयमणिः केनचित् गृहेण अपहृतः। तमन्विष्यता कञ्चुकिना शरभिनः मणिसहितः गृध्रः समुपलब्धः। गृधशरीरसंसक्ते शरे लिखितैः अक्षरैः और्वशीयेन आयुषा बाणो मुक्त इति विदितं भवति। ततः काचन तापसी समागत्या अयुषमूर्वशीपुरुरवसोः पुत्रमाचचक्षे। अत्रान्तरे प्रविष्टा ऊर्वशी पुत्रदर्शनेन मुदिताऽपि पितापुत्रयोः अन्योन्यदर्शनावधिरेव ऊर्वशीपुरुरवयोः सङ्गमम् इति सुरगुरोरिन्द्रस्य च वचनमनुस्मृत्य दुःखिता अभवत्। अत्रान्तरे पिङ्गजटाकलापः शशिकला अमलवीतसूत्रः मुक्तागुणातिशय सम्भृतमण्डनश्रीः हेमप्रोहसहितो जङ्गमकल्पवृक्ष इव स्थितो नारद आविर्भूवा। स च वनं जिगमिषन्तं पुरुरवसं निवार्य अचिरकालभाविनि सुरासुरसङ्गरे त्वया सहायेन भवितव्यम्। अतः शस्त्रं न सन्यस्तव्यम्। इयञ्चोर्वशी यावदायुः तव सहर्घमचारिणी भवतु इतीन्द्रसन्देशं श्रावयित्वा रम्भया समानीतेनोदकेन आयुषं यौवराज्ये अभिषिच्य सर्वान् आशीर्भिरवर्धयत् (विक्रमो. - पृ. २०५, २०७, २११, २२६-२३०)।

अत्र सन्दर्भे सुरगुरुणा दत्त ऊर्वश्याः शापो नारदाविर्भावो महेन्द्रानुग्रहश्च दिव्यजमद्भुतमाविर्भावयन्ति। पुत्रदर्शनं प्रियया अवियोगो नारदकृतमाशासनश्च हर्षसमुदायरूपं सत् आनन्दजमद्भुतं प्रकाशयति। एवं -

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूद्वन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

(विक्रमो. - पृ. १८, १९)

इति नारायणोरुसम्भूतायाः ऊर्वश्याः लोकोत्तरसौन्दर्योपवर्णने च अद्भुतो रसः शृङ्गाराङ्गत्या परिस्फुरति।

2. अभिज्ञानशाकुन्तले अद्भुतः

शृङ्गारप्रधानेऽत्र रूपके महाकविना कालिदासेन दिव्यजो अद्भुतः साधु पोषितः। वनस्पतिभिः क्षौमादिप्रदानसमये आकाशवाण्या कृते श्वशुरगृहं गच्छन्त्याः शकुन्तलायाः मार्गविषयके आशासने तिरस्कृतायाः शकुन्तलायाः अन्तर्धने सानुमतीवृत्तान्ते स्वर्गात् भूमिमवतरतो दुष्यन्तस्य रथयानवर्णने दिव्यस्य मारीचाश्रमस्य वर्णने च दिव्यजो अद्भुतोऽत्र लक्ष्यते।

A. वनस्पतिकृतक्षौमादिदानजो अद्भुतः -

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्रिगर्भं शमीमिव॥

(अभि. शा. - पृ १८६)

इत्यशरीरवाणीवचनेन ज्ञातशकुन्तलापरिणयवृत्तान्तः कुलपतिः कण्वः शकुन्तलां पतिगृहं प्रेषयितुं गौतम्यादीनादिदेशा अनसूयाप्रियंवदे, तापसीनामाशीर्वचनैर्दृष्टां शकुन्तलां प्रसाधयतः। अत्रान्तरे ऋषिकुमारौ आगत्य वनस्पतिभिर्दत्तानि उपायनानि शकुन्तलायै ददतुः। शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहर्तुमादिष्ठौ ऋषिकुमारौ तत्र जग्मतुः। तत्रैकेन तरुणा माङ्गल्यम् इन्दुपाण्डुरक्षौममाविष्कृतम्। केनचित् वृक्षेण चरणोपभोगसुलभः लाक्षारसो निष्ठ्यूतः। अन्येभ्यो अपि आपर्वभागोत्थितैः तत्किसलयोद्भूदप्रतिद्वन्द्विभिः वनदेवताकरतलैः अन्यान्याभरणानि दत्तानि। सर्वमेतन्निशम्य गौतम्यादयः सर्वा अपि विस्मिताः बभूवः (अभि. शा.- पृ १९०)।

अत्राकाशवाण्या शकुन्तलावृत्तोपवर्णनं तस्याः साध्वीत्वं कण्वस्य माहात्म्यं च अभिव्यञ्जयति। कुसुमेषु याचितेषु वनदेवताभिः पतिगृहगमनसमये आवश्यकानां क्षौमलाक्षारसाभरणादीनां दानमपि तेषां शकुन्तलायां प्रीतिः कण्वस्य माहात्म्यं च प्रकटयति। द्वयोरपि वृत्तान्तयोर्दिव्यत्वात् तज्जः अद्भुतोऽपि दिव्यजो भवति। स च शकुन्तलायाः शोभा सम्पादनद्वारा शृङ्गारं कण्वप्रभावप्रदर्शनेन शान्तञ्च रसमुपकरोति।

एवं सेयं याति शकुन्तलापतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् इति काश्यपेन अभ्यर्थिताः तरवः परभूतविरुद्धैः प्रतिवचनमदुः। ततो अशरीरवाण्या कृतं शकुन्तलामार्गविषयकम् आशासनम् अलौकिकमसाधारणं च सत् सर्वेषाम् आश्र्वय आनन्दं च जनयति। तदुक्तमाकाशवाण्या -

रम्यान्तरः कलिनीभरितैस्सरोभिः

छायाद्वृमैर्नियमिताक्मयूखतापः।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुः अस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्वपन्थाः॥

(अभि. शा. - पृ १९७) इति।

B. ज्योतिषा शकुन्तला अपहरणाज्ञातः अद्भुतः-

राजा ऋषिभ्यां च तिरस्कृता शकुन्तला कर्तव्यमजानन्ती पुरोहितवचनानुसारेण तमनुससारा। ततः परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु शकुन्तला स्वीयानि भाग्यानि निन्दती क्रन्दितुं प्रवृत्ता। अत्रान्तरे ख्रीसंस्थानात् अप्सरस्तीर्थादिकं स्जोतिः समागत्य शकुन्तलाम् आक्षिप्य तिरोऽभूत् (अभि. शा. पृ २४४)। वृत्तान्तमिमं पुरोहितमुखान्निशम्य राजा सह सर्वे विस्मिता अभूवन्। भर्त्रा ऋषिभ्यां च तिरस्कृतायाः मुग्धायाः शकुन्तलायाः दुरवस्थादर्शनं वैकल्प्यं महाकवि कालिदासो वृत्तान्तस्यास्य परिकल्पनेन तिरश्वकारा। वृत्तान्तोऽयं दुष्यन्तं पश्चात्तापविवशं कर्तुं तत्रस्थानां शकुन्तलामाहात्म्यं निरूपयितुम् अलमित्यत्रापि दिव्यजः अद्भुतः अन्ततः शृङ्गारमुपकरोति।

C. सानुमतीवृत्तान्ते अद्भुतः-

पष्टाडादौ प्रविष्टा मेनकायास्सखी सानुमती नाम अप्सरा: तिरस्करिणीप्रच्छन्ना सती दुष्यन्तस्य वृत्तान्तं परिशीलयति। धीवरकात् अन्गुलीयकं प्राप्य स्मृतशकुन्तलावृत्तान्तो दुष्यन्तो

निष्कारणपरित्यागविषयाणां शकुन्तलामनुस्मरन् पश्चात्सो
विरहीडितश्च अभवत्। रम्याणि वस्तूनि द्विषन् निद्रामपि
अलभमानः दुष्यन्तः सुमहतीं व्यथाम् अनुबभूव | विषयममुं स्वयं
दृष्ट्वा शकुन्तलायै निवेद्य तामाश्वास्य दुष्यन्तस्याभिमुखीं कर्तुं
कालिदासेन दिव्य : सानुमतीवृत्तान्तः परिकल्पितः (अभि. शा. - पृ
२५१)। ततश्चायं वृत्तान्तः दिव्यजस्य अद्भुतस्योदाहरणं भवति।

D. सुरविमानप्रयाणजः अद्भुतः-

दुर्जयदानवगणविजयेन्द्रसत्कारादिकाः कथासंस्मरन् दुष्यन्तो
मातलिना सह देवयानेन भूमिमवतरति। मार्गे नाकपृष्ठे सुरसुन्दर्यः
गीतिक्षम् अमर्थबन्धमालोच्य विच्छित्ति विशेषैर्वर्णैः कल्पलतांशुकेषु
दुष्यन्तस्य चरितमालिखन्ति। गगनप्रतिष्ठां मन्दाकिनीं,
सप्तर्षिरूपाणि ज्योतीषि च यो वर्तयति यश्च मार्गे वामनरूपिणा
हरिणा द्वितीयेन पादेन विमलीकृतः तस्य परिवहाख्यस्य
वायोर्मार्गमितिक्रम्य विमानमभियाति। अत्रान्तरे मेघपदवी सम्प्राप्ता।
रथस्य अरविवरेभ्यः चातका। इतस्ततो निष्पतन्ति। रथाश्वाः
विद्युतां तेजसा प्रकाशन्ते। रथोऽपि शीकरक्लिन्नेमिर्भवति।
लिङ्गैरतैः। रथं वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गच्छतीति स्पष्टं
विज्ञायते। चित्रम् आत्मसमीपम् उपस्पतमिव स्थितां मेदिनीमुद्वीक्ष्य
दुष्यन्तः -

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः।
सन्तानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यासिं व्रजन्त्यापगा:
केनाप्युक्तिसेव मर्त्यभुवनं मत्पार्श्वमानीयते॥

(अभि. शा. - पृ २९६)

इति विस्मितोऽभवत्। अत्रान्तरे दुष्यन्तान्नया मातलिर्मारीचाश्रमे
रथमस्थापयत्। दिव्यविमानस्य अवतरणमपि आश्र्वयजनकमेवास्ते
दुष्यन्तस्यापि। उक्तं दुष्यन्तेन (सस्मितं) मातले-

उपोदशब्दः न रथाङ्गमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः।
अभूतलस्पर्शतया निरुद्धस्तवावतीर्णेऽपि रथो न लक्ष्यते॥

(अभि. शा. - पृ २९७ इति।

अत्र दिव्ययानेन पृथिवीम् अवतरतादुष्यन्तेन दृष्टमनुभूतं
सर्वमपि आश्र्वयास्पदमेव। शैलशिखरेभ्यो भूमे रवरोहणं केनापि
उत्थिप्य नीयमानमिव मर्त्यभुवनस्य उपरि गमनं रथस्यापि
निशशब्दं नीरजस्कं अभूतलस्पर्शञ्च अवरोहणमेतत्सर्वं
अद्भुतरसविभावभूतम्। दुष्यन्तोऽत्र विस्मयाश्रयः। अत्र च अद्भुतः
चित्तप्रमोदजननाय महाकविना पोषितः इति स्वतन्त्र इव दृश्यते।
परम्परयातु अयमपि अद्भुतो वीरस्य शृङ्गारस्य वा अङ्गं भवति।

E. दिव्यस्य मारीचाश्रमस्य दर्शनेन जातः अद्भुतः-

हेमकूटनामके किम्पुरुषपवर्ते तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रे सुरासुरगुरोः
तपस्यतः सपलीकस्य मारीचप्रजापतेराश्रमो वर्तते। त्रैकः मुनिः
अचलस्थाणुरिव अभ्यर्कविम्बं तपस्यति। तस्य मूर्तिर्वल्मीकिर्धर्म
निमग्ना। उरसि सर्पत्वचं धरन्, कण्ठे व्यासेन जीर्णलताप्रतानवलयेन

सोऽत्यर्थं सम्पीडितः। अंसव्यापिशकुन्तनीडनिचितं जटामण्डलमसौ
बिभर्ति। मारीचाश्रमो अमृतहृदमिव प्रविष्टानां स्वर्गादिधिकतरं
निर्वृतिं जनयति। अत्रस्थास्तापसाः अपि दिव्याः असामान्याश्च
दृश्यन्ते। तत्रस्थैर्मुनिभिः सत्कल्पवृक्षे वने प्राणानामनिलेन वृत्तिः
कल्पिता। काञ्चनपद्मरेणुकपिशे तोये ते धर्माभिषेकक्रियां
निर्वतयन्ति। अपि च रत्नशिलातलेषु ध्यायन्तः ते शमिनो
विवृथस्त्रीसन्निधौ संयमं प्रदर्शयन्ति। सामान्यैः भूलोकवासिभिः
मुनिभिः कांक्षिते प्रदेशे वर्तमाना अप्यत्रस्था ऋषयः तपस्यन्ति
(अभि. शा. - पृ २९७, २९८)।

अत्र समुपर्वण्ठिं भगवतो मारीचस्याश्रमं दिव्यजस्या
अद्भुतस्योदाहरणं भवतीत्यत्र नास्ति संशयः। मारीचाश्रमोऽयं
प्रेमसारे स्थितयोः शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनस्सङ्गमाधिष्ठानभूतः
इत्यत्र अद्भुतस्य शृङ्गाराङ्गता सिद्धा।

एवं ईषच्छुम्बितानि इत्यादिना नव्या कृतं गानं रङ्गं सर्वमपि
रागानुबद्धचित्तवृत्तिविस्मितं चित्रस्थमिव च करोतीति
तदानन्दजस्य अद्भुतस्योदाहरणं भवति (अभि. शा. पृ ३०)। एवं
सप्तमाङ्के निर्वहणे मारीचाश्रमे पुत्रसहितायाः शकुन्तलायाः
विरहोत्तमस्य दुष्यन्तस्य च समागमः उपवर्णितः इति सोपि
आनन्दजस्य अद्भुतस्योदाहरणं भवति।

3. उत्तररामचरिते अद्भुतः:

महाकविना भवभूतिना स्वीये उत्तररामचरतनाटके करुणरसेन
साकम् अद्भुतरसोऽपि सन्दर्भानुगुणं पुपोष। महाकविरयं
करुणाद्भुतयोर्विषये वर्तमानं गौरवातिशयम् अन्तर्नाटिकायां
सूत्रधारमुखेन प्रकटीचकारा। तदुक्तं तेन भगवान् भूतार्थवादी
प्राचेतसः स्थावरजङ्गमं जगदाज्ञापयति यदिदमास्माभिरार्षेण
चक्षुषा समुद्वीक्ष्य पावनं वचनामृतं करुणाद्भुतरसं च
किञ्चिदुपनिबद्धं तत्र काव्यगैरवादवधातव्यमिति (उ.रा. च. - पृ.
२२१) इति। अत एव च उत्तरे रामचरिते बहून्यलौकिकानि
दिव्यानि च प्रात्राणि विस्मयावहाश्वेषाश्र साधु समुर्विण्ठाः।

A. दिव्यान्वोपवर्णनजः : अद्भुतः -

प्रथमाङ्के चित्रदर्शनसमये सीता रामस्योपरि निरन्तरस्थितानि
तम् उपस्तुवन्तीव दृश्यमानानि जृम्भकास्त्राणि सविस्मयं पश्यति।
ततो लक्ष्मण एतानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकं ऋषिम्
उपक्रान्तानि तेन च ताटकावधे आर्यस्य प्रसादीकृतानि सरहस्यानि
जृम्भकास्त्राणि (उ.रा.च. - पृ. ३१) इति दिव्यान्वोपरिचयमकरोत्।
रामोऽपि पुराणगुरुवो ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय परस्सहस्रं शरदः तपांसि
तस्वा तपोमयानि स्वान्येव तेजांसि जृम्भकास्त्ररूपेण
परिणतान्यपश्यन्। सर्वथैतानि त्वत्प्रसवम् उपस्थास्यन्ति (उ. रा. च.
- पृ. ३१, ३२)। इत्युक्त्वा सीतां तान्यस्त्राणि वन्दितुमादिदेश।

अत्रोपवर्णितानि ब्रह्मादितेजोमयानि ताटकावधादिषु
दर्शितप्रभावाणि जृम्भकास्त्राणि ऋषीणां लोकोत्तरं तपःप्रभावं
लोकहितकामुकतां च सातिशयमभिव्यञ्जयन्ति। एषां अस्त्राणां

प्रभावो लवचन्द्रकोतोः युद्धे पुनः प्रत्यक्षीकृतः। ततश्च कठोरगभार्याः सीतायाः विनोदार्थं प्रयोजनान्तरसाधनार्थं च परिकल्पिते चित्रदर्शनवृत्तान्ते समुपवर्णितमिदं जृम्भकास्त्रवृत्तं सामाजिकान् विस्मितान्तरड़गान् विधाय अन्तः सर्वेषु भक्तिभावं द्रढयति।

B. दिव्यचेष्टितदर्शनश्रवणजः अद्भुतः -

वाल्मीकिराश्रमात्समागता आत्रेयी अगस्त्यप्रमुखेभ्यो निगमान्त-विद्यां अधिगन्तुं दण्डकारण्यं प्राविशत्। तत्र च वनदेवता दिव्यं रूपमास्थाय फलकुसुमगर्भेण पल्लवार्येण तां सम्भावितवती। ततः प्रवृत्तं तयोः सम्भाषणं विस्मयावहान् बहून् विषयानावेदयति। भगवतो वाल्मीके: केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्थन्यत्यागमात्रके वयसि वर्मनं दारकद्वयमुपनीतम्। तत्खलु नकेवलं क्रषीणामपि तु तिरश्चाम् अपि तत्त्वान्युपस्तेहयति। तयैव देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी जन्मत एव जृम्भकादिदिव्या-स्त्राविभावरूपः प्रभावः च आख्यातः। ततो वाल्मीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य पोषितौ तौ कुमारौ त्रयवर्जम् इतराः तिसः विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः। ततो गर्भेकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेन् उपनीय तौ त्रीविद्याम् अध्यापितौ। तयोश्च प्रतिभा आसामान्येति ताभ्यां सह सामान्यानाम् अध्ययनयोगो नास्ति। अपि कदाचित् वाल्मीकि मध्याह्ने तमसां नदीम् अनुप्राप्य तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानमपश्यत्। ततः सः ब्रह्मर्षिः -

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमशशाश्वतीस्समाः।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥

(उ.रा. च. - पृ. ७०-७८)

इत्याकस्मिकप्रत्यवभासाम् अनुष्टुभेन छन्दसा वाचम् अभ्युदैरयत्। तत आम्रायात् अन्यत्र नूतनश्छन्दोवतारो विस्मयावहः सञ्चातः। ततो ब्रह्मा आविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशं तं क्रषिमुपगम्य अव्याहतप्रकाशम् आर्षं चक्षुः अनुगृह्य शब्दब्रह्मणः तादृशं विख्यातम् इतिहासं रामायण सर्वजनोपकारिणं प्रणेतुं जनबाहुल्यं भाग्यार्थम् अवकाशं परिकल्पितवान्। अपि च सीता परित्यागान्तरं वसिष्ठाधिष्ठिताः सारुन्धतीकाः कौसल्यादयो वाल्मीकिः आश्रममनुप्राप्ताः। ततो रामः अश्वमेधं कर्तुम् उद्युक्तः हिरण्मर्यीं सीताप्रतिकृतिमेव आत्मनः सहधर्मचारिणीं कृतवान्।

अत्र वनदेवतायाः दिव्यरूपाविभावः एव विस्मयावहः। तत आत्रेया निवेदिते वृत्तान्ते देवतया सजृम्भकास्त्रयोः अतिदीपयोः कुशलवयोः सर्मर्पणं वाल्मीकिना तयोः पोषणादिकं नूतनस्य छ्वन्दस आविर्भावो ब्रह्मणः साक्षात्कारः रामायणविरचनं सीताप्रतिकृते: सहधर्मचारिणीत्वं च सर्वमपि दिव्यदर्शनजस्य अद्भुतस्योदाहरणं भवति। प्रथमाङ्के सीतापरित्यागकथाम् उपवर्णितवता द्वितीयाङ्केऽपि रामस्य दण्डकारण्यप्रवेशेन करुणम् अभिव्यञ्जयितुम् इच्छता कविना भवभूतिना अङ्कादौ विष्कम्भके हृदयावर्जक वृत्तान्तमिदं समुपकल्पतम्। अनेन च यथार्थनिवेदनेन द्वितीयत्रीयाङ्कयोः रूपनिवध्यमानस्य सीतारामयोः क्लेशबाहुल्यस्य वृत्तान्तस्य आस्वादने सामाजिकाः सावधानी कृताः।

एवं स्वापचारमन्तरेण ब्राह्मणपुत्रस्य अकालमरणं न सम्भवतीति रामे विचारयति सति आकाशवाण्या शम्बूकवृत्तान्तविनिवेदनं जनस्थाने अधोमुखस्य धूमपस्य शम्बूकस्य तपश्चरणं पुष्पकसमागतेन रामेण ब्राह्मणपुत्रस्य पुनरुज्जीवनार्थं तस्य शिरश्छेदनं च्छिघ्नशीर्षस्य दिव्यरूपधारणं ब्राह्मणपुत्रोजीवनं दिव्यरूपधारिणा शम्बूकेन गभीरपयसां पुण्यानां सरित्सङ्गमानाम् अन्येषां च पञ्चवटीस्थानां प्रदेशानुपर्वतान्तरस्य शम्बूकस्य देवयानेन पुण्यलोकगमनं च द्वितीयाङ्कोपवर्णितं वस्तु श्रवणजस्य अद्भुतस्य परमोदाहरणं भवति (उ.रा.च. - पृ. ७९-९१)

एवं तृतीयाङ्के मुरलात्मसाख्ययोः नदीदेवतयोः प्रवेशः लोपामुद्रया मुरलामुखेन जानकीविरहो-तस्य रामभद्रस्या आश्वासनाय गोदावर्यै प्रेषितः सन्देशः गङ्गायां पतितायाः सीतायाः गङ्गापृथिवीभ्यां सम्भावनं रसातलनयनं राममाश्वासतियुं भागीरथ्या तमसासहितया तिरस्करिणीप्रच्छन्नायाः सीतायाः कुलाचारव्यपदेशेन पञ्चवटीप्रापणं (उ. रा. च. पृ. ९२-९५) वनदेवतया वासन्त्या अर्ध्यादिदानपूर्वकं रामेण सह सम्भाषणं (उ.रा.च. - पृ. १०५, ११), तिरस्करिणीच्छन्नाया सीताया रामस्य समाश्वासनं च दिव्यजस्यैव अद्भुतस्योदाहरणं भवति।

C. दिव्यजनदर्शनजः अद्भुतः-

भगवता वाल्मीकिना करुणाद्भुतम् आत्मविरचितं रूपकं द्रष्टुं सब्रह्मक्षत्रपौरजानपदाः सदेवासुरिर्यगुरगनायकनिकायः सच्चराचरो भूतग्रामः स्वप्रभावेण संनिधापितः। अन्तर्नाटिकायां समासायां रामे मूर्च्छिति सति गङ्गागम् अम्भः मन्थादिव क्षुब्धमभवत्। देवर्षिभिः अन्तरिक्षं व्यासमासीत्। आर्यासीता देवताभ्यां गङ्गामहीभ्यां सह सलिलादुदगात्। ततो गङ्गापृथ्व्यौ।

अरुन्धति जगद्वन्द्वे गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्वनौ।

अपितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यव्रता वधूः॥

(उ.रा.च. - पृ. २३४)

इति सीताम् अरुन्धत्यै समर्पितवत्यौ। तत अरुन्धत्या सीतायाः पातिव्रत्यं चारित्रं च प्रशंस्य, तस्याः परिग्रहविषये स्वाशयं पृष्ठाः पौरजानपदा आर्या सीतां नामश्वक्रुः। लोकपालाः सपर्यश्च पुष्पवृष्टिभिः सीतारामौ अभिनन्दन्दुः। अभिमतसर्वार्थलाभेन भूतग्रामो विस्मयान्दनिर्भरोऽभवत्।

अत्र सन्निवेशे गङ्गादेवर्षिप्रभूतीनाम् आविर्भवेन प्रहर्षेहेतुसमुदायेन च विभावभूतेना अभिव्यञ्जितः अद्भुतरसः दिव्य आनन्दजश्च भवति। अयञ्च रामस्य धर्मोत्साहं सफलं निरूपयन् धर्मवीराङ्गी भवति।

D. सीतारामयोः लोकोत्तरानुरागविभावकः अद्भुतः -

भारतदेशे अतिशयितस्य परमानुरागस्य परस्परतपस्सम्पत्कलायितपरस्परौ जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ इव परस्पर-हृदयावगाहनलब्धप्रतिष्ठौ सीतारामावपि आदर्शभूतौ। भवभूतिनापि पुंसां मोहनरूपस्य विग्रहवतो धर्मस्य रामस्य पतिव्रतायाः

सीतायाश्र अलौकिकः रागबन्धाः अत्यन्त आश्र्यवहरीत्याम् समुपर्णितः। चित्रफलके आलिखितं रामं दृष्ट्वा सीता आश्र्यं दलितनीलोत्पलश्यामलस्त्रिग्धमसृणमांसलेन देहसौभाग्येन विस्मित-स्तिमिततातनगरजनदृश्यमानसौम्यसौन्दर्यश्रीः अनादरनुटितशड्क-रशासनः शिखण्डमुग्धमुखमण्डलः आर्यपुत्रोऽभिलिखितः (उ.रा.च. - पृ. ३३) इति विस्मिताऽभवत्। एवं निष्कारणपरित्यागतमापि सीता क्षणं रुष्टापि अथवा किमित वज्रमयीव जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनस्य मां मन्दभागिनीमुद्दिश्यैवं वत्सलस्य एवं वादिनः आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्रेशा भविष्यामि आहमेतस्य हृदयं जानामि ममाप्येष (उ.रा.च. पृ. १०२)। एते खलु ते अगाधमानसदर्शितस्तेहसम्भाराः आनन्दनिष्यन्तिनो सुधामयाः आर्यपुत्रस्य सल्लापाः एषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागेन शल्यितोऽपि बहुमतो मे जन्मलाभः (उ. रा. च. - पृ. १०४) इत्यचिन्तयत्। एवं -

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगण।
विकारश्वैतन्यं भ्वमयति समुन्मीलयति च॥
(उ.रा.च. - पृ. ५३)

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षिः।
कर्णमृतानि मनसश्च रसायनानि॥
(उ. रा. च. - पृ. ५४)

किमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्र्तु विरहः।
(उ.रा.च. - पृ. ५६)

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राथ्यतो।
(उ.रा.च. - पृ. ५८)

आतसजीवन पुनः परितर्णो मे सञ्जीवनौषधिरसो तु हृदि प्रसिक्तः।
(उ.रा.च. - पृ. १०१)

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मादानन्दादपरमिवादधाति मोहम्।
(उ. रा. च. - पृ. १२१)

इत्यादिना रामेण प्रदर्शितोऽनुरागो लोकोत्तरो विस्मयावहश्च-त्यत्र नास्ति सन्देहः। ततश्चात्र लोकोत्तरानुराग प्रकटनविभावकः अद्भुतः शृङ्गाररसम् उद्दीपयति।

E. लोकोत्तरपराक्रमदर्शनसम्भवः अद्भुतः -

अश्वानुयात्रिकैर्निर्वार्यमाणोऽपि लवः तेषां गर्वोक्तिभिः रुष्टस्तत् स्वचापं स्वीकृत्य उद्धतं सैनिकान् प्रति अभिप्रस्थाय धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मारयन् तान् निर्भर्त्स्यामास। ज्याघोषैः कर्णज्वरमातन्वता लवेन सह युद्धम् अनिच्छन्नपि सुमन्त्रो गत्यन्तराभावाच्चन्द्रकेतु मनुमेनो। तेन आहूतः लवः तं प्रति अभिययौ। ततो लवः चन्द्रकेतोर्वचनं निशम्य प्रसन्नकर्कशां वीरवचनप्रयुक्तिम् अभिनन्दयन् तम् आसादा। तदुपरि निविष्टदृष्टिः लवो इन्द्रचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं दधानः सर्वान् विस्मितानकरोत्। ततः

चन्द्रकेतौ स्वसैनिकान्निवारयति सति तस्य अनुकम्पाम् असहमानो लवो जृम्भकास्त्रं प्रयुज्य तान् प्रशान्तानकरोत्। तामसो वैद्युतश्च व्यतिकर अपि च स्वीय जृम्भकास्त्रमहिम्ना सर्वानपि निष्पन्दानकरोत् तत् पश्चात् लवाधिक्षेपवचनैः जातक्षोभेण चन्द्रकेतुना आग्नेयमस्त्रं प्रयुक्तम्। ततश्च ज्वालासम्भारभेरवस्सर्वतः परिव्याप्तो भगवानुष्ठुद आकाशं तरलतटिच्छटाकडारमकरोत्। ततो लवो वारुणास्त्रप्रयोगेण पावकास्त्रं प्रशान्तमकरोत्। तदनु चन्द्रकेतुरपि महाप्रभावं वायव्यास्त्रं प्रयुक्तवान्। ततस्सञ्चातेन प्रलयमरुता मेघाः विलयं प्राप्ताः। एवम् न्योन्यम् अत्याश्र्यकरं प्रयुध्यन्तौ कुमारौ निवारयन् श्रीरामः पुष्पकादवततार (उ.रा.च. - पृ. १७२-१९४)।

अत्र कुमारयोः धीराणि वचनानि अन्योन्यं दिव्यास्त्राणां प्रयोगः पुष्पकाद्रामस्य अवतरणं च विभावभूतं सत् युद्धवीराङ्गम् अद्भुतरसम् अभिव्यञ्जयति।

एवं सीतायाः वर्धितयोः कदम्बमयूरयोः विस्मयावहस्य स्नेहस्योपर्णने (उ. रा. च. पृ. १०९) अरुन्धत्या कृतायां सीताप्रशंसायां (उ.रा. च. - पृ. १४८) श्रीरामकुशलवानां माहत्म्योपर्णने (उ.रा.च. - पृ. १९५, १९६, २०३) च महाकविना भवभूतिना अद्भुतो रसः साधु पोषितः।

❖ परिशीलितग्रन्थाः

१. नाढ्यशास्त्रम्, भरतमुनिः, हिन्दूविश्वविद्यालयः, वारणासी, १९७१
२. रघुवंशः, कालिदासः, वि. रामस्वामिशास्त्री, मद्रास, १९४१
३. विक्रमोर्वशीयम्, कालिदासः, चौखम्बा, वारणसी, १९७६
४. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, वाविल्लरामस्वामिशास्त्रि, मद्रास, १९५१
५. उत्तररामचिरतम्, भवभूतिः, वाविल्लरामस्वामिशास्त्रि, मद्रास, १९५९